

In augustus 2000 kocht het Legermuseum een opmerkelijk schild, te weten een vijftiende eeuwse pavese. Dit schildtype, dat nog in de wapencollectie ontbrak, was een van de belangrijkste verdedigingswapens in het middeleeuwse Europa. Niet alleen als wapen is de pavese van grote militair-historische betekenis. De geschilderde voorstelling van Sint Joris en de draak maken het schild tot icoon van de laat-middeleeuwse strijdcultuur. De aankoop is des te interessanter omdat er nog drie van dergelijke schilden bekend zijn. Voor conservator drs. J.W.L. Hilkhuijsen (1953) was dit een extra reden om onderzoek te verrichten naar ontwikkeling en functie van de pavese in het algemeen, naar de iconografie van het verworven exemplaar in het bijzonder en naar de herkomstgeschiedenis.

Een Zwickause pavese

Jos Hilkhuijsen

Inleiding

Het Legermuseum kocht in augustus 2000 een bijzonder schild, te weten een vijftiende-eeuwse Boheemse pavese met daarop een geschilderde voorstelling van Sint Joris en de draak. De geharnaste heilige voert op zijn borst het wapen van de Boheemse stad Zwickau. De bijna manshoge pavesen dienden, in gesloten formatie, als beschermende 'muur' waarachter kruisboogschutters hun pijlen afvuurden. Pavesedragers en kruisboogschutters vormden een militaire eenheid.

Dit type verdedigingswapen, dat tussen circa 1300-1500 in meer of mindere mate in gebruik was bij verschillende Europese legers (waaronder die van de Nederlanden), dankt zijn bekendheid en militaire betekenis vooral aan de Hussietenoorlog (1419-1436) in Midden-Europa.

Het overgrote deel van de ongeveer 200.225 bewaard gebleven exemplaren is uit dat gebied afkomstig en bevindt zich in museale collecties aldaar.

Al deze beschilderde pavesen hebben, gezien hun conditie, de tand destijds redelijk tot goed doorstaan. Dit kan ongetwijfeld worden toegeschreven aan hun historische, symbolische en artistieke waarde. Ze kunnen worden beschouwd als middeleeuwse iconen van christelijk geloof, strijd en nationalisme. De veelvuldig voorkomende draakdodende Sint Joris, de bestrijder van het kwaad en de beschermheilige van de ridders, is onbetwist de icoon bij uitstek. De verworven pavese mag daarom exemplarisch heten. De legitieme vraag is of deze pavesen wel voor de strijd bedoeld en gebruikt zijn geweest. Gelet op de ornamentele en figuratieve decoraties zijn ze te beschouwen als waardevolle middeleeuwse schilderijen (in de meeste gevallen zijn ze zelfs beschilderd met bladzilver) die herinneren aan enkele van de bloedigste godsdienstige en nationalistische oorlogen die ooit in Europa zijn gevoerd, de Hussietenoorlogen (1419-1436).

Anderzijds is het de vraag waarom ze in zulke grote getale zijn vervaardigd en dan nog ná beëindiging van deze oorlogen. Deskundigen dateren vrijwel alle resterende pavesen tussen 1440 en 1510, de periode dat de pavese als militair verdedigingswapen terrein aan het verliezen was.

Zouden deze kostbare pavesen niet zijn vervaardigd als symbolen van een hevige

godsdienststrijd die van grote nationalistische betekenis was? Het is in dit verband opmerkelijk dat de draakdodende Sint Joris de meest afgebeelde persoon is. De in de strijd gebruikte pavesen zijn (vermoedelijk) enkel beschilderd geweest met blazoens- of wapenkleuren. Daar bestaat echter geen zekerheid over, omdat informatie uit beeldmateriaal en andere historische bronnen uit de periode tekort schiet. Ook over hoe de elders in Europa voorkomende pavesen er precies uitzagen, is niet veel bekend.

Wat het schild aan belangrijke meerwaarde heeft, is de combinatie van tekentechniek en tempera in laat-gotische stijl, die afgeleid lijkt te zijn van de Zuid-Nederlandse schilderkunst. De beeldtaal in de kunst was destijds natuurgetrouwer en meer herkenbaar voor het volk dat overwegend kon lezen noch schrijven.

Maar het meest frappant is dat van de hier besproken pavese nóg drie, vrijwel identieke, exemplaren bekend zijn. Het bestaan van vier dezelfde pavesen mag uitzonderlijk worden genoemd. Het maakt nieuwsgierig naar het hoe en waarom. Komen ze van dezelfde werkplaats? Zijn ze van dezelfde hand? Behoren ze tot de groep van 40 pavesen die in 1441 besteld zijn door het stadsbestuur van Zwickau? Van slechts de helft is de huidige verblijfplaats bekend of bestaat het vermoeden dat ze tot de groep behoren. De twee onderzoekers die zich met dit onderwerp hebben beziggehouden, de Duitse wapenexpert A.D. von Schönberg (jaren '30) en de directeur van het Praagse Národní Museum V Denkstem (jaren '60), noemen het bestaan van deze vier identieke schilden niet. Beide refereren alleen aan de Zwickause Sint Jorispavese in de collectie van de Royal Armouries.

De militair-historische waarde van pavesen is groot. Er zijn weinig authentieke wapens uit de Middeleeuwen bewaard gebleven, en nauwelijks wapens van vergankelijk materiaal als hout. Ook de kunsthistorische waarde is aanzienlijk, omdat de pavesen als beeld dragers mogen worden gezien van het laat-middeleeuwse geloofs- en wereldbeeld.

In dit artikel wordt de herkomst, vorm, functie en iconografie van de Zwickause Sint Jorispavese onder de loep genomen. Daarbij is vooral geput uit het gedegen onderzoek van Denkstem, die tien jaar lang onderzoek naar pavesen verrichtte. Naast een inventarisatie, classificatie en determinatie van de in musea aanwezige pavesen, plaatste hij dit type verdedigingswapen in militair-historische context. Hij raadpleegde niet alleen archiefstukken en middeleeuwse literatuur, maar ook veertiende- en vijftiende-eeuws beeldmateriaal, zoals miniaturen, schilderijen en wandtapijten. Zo bleek de pavese bijvoorbeeld in heroïsche Boheemse soldatenliederen bezongen te worden.

Een tweede belangrijke bron vormde de 68 stuks tellende pavesencollectie in het Historisch Museum te Wenen, zoals integraal opgenomen in de in 1986 verschenen catalogus van de overzichtstentoonstelling Wehrhafte Stadt. Das Wiener Bürgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert.

De Zwickause Sint Jorispavese

De Sint Jorispavese vertoont vrijwel alle kenmerken van het Tsjechisch-Boheemse type. De vorm is langwerpig en convex met ronde hoeken. De uitspringende middengraat loopt taps naar boven toe waar hij eindigt in een uitstekende 'neus'. De opbouw bestaat uit drie stukken hout (zie afbeelding 3) die als geheel zijn overtrokken met een grof soort weefsel en leder. Omwille van de beschildering is op het leder eerst een krijtlaag aangebracht.

Binnen een breed kader is Sint Joris geschilderd. Hij staat volledig geharnast, bovenop de draak, met geheven zwaard en een in de keel van het ondier gestoken lans. In het brede, zwart omrande kader zijn acanthusbladeren aangebracht en in drie van de vier hoeken een rozet. De achterzijde vertoont restanten van handgrepen en ijzeren beugels voor de bevestiging van de draagriemen en is beschilderd met vier langgerekte ruiten, met onderaan nog eens twee halve ruiten, op een roodbruin veld met zwarte rand.

De hoogte bedraagt 128-129 cm, de breedte 58,5 cm en de dikte circa 2 cm.

De wijze waarop Sint Joris en de draak zijn aangebracht is, gelet op de contourlijnen, gearceerde schaduwpartijen en kleurgebruik, een combinatie van tekentechniek en tempera. De enigszins nonchalante en stijve uitvoering doet vermoeden dat de vervaardiger weliswaar een bekwaam handschermwerker was, maar geen meesterschilder. Dat blijkt ook uit de réchterhand op de linkerarm! (zie afbeelding 4) De kaarsrechte houding - bijna en face gezien - van de, van opmerkelijk lange ledematen voorziene, heilige is statisch. Alleen de marionetachtig geheven armen, het dreigende zwaard in de rechterhand en de, via de bek diep in de hals van het ondier gestoken lans in de linkerhand, zorgen voor enige dynamiek. Geheel in overeenkomst met de enigszins lange vorm van het schild en de uitgerekte heilige, zijn ook de hals en de kronkelende staart van het monster in verticale stand weergegeven. Het maakt de voorstelling evenwichtig en veelzeggender: de strijd is gestreden; de draak is ten onder gegaan.

Sint Joris draagt een helm met gesloten vizier. Gezien de tot in de nek doorlopende helmrand, betreft het een 'salade'. De geschulpte randen van de platen en de puntvormige dijplaten wijzen op de late gotiek in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Dijplaten verschenen voor het eerst rond 1430 in enigszins rechthoekige vorm, maar vanaf circa 1450 werden ze driehoekig en behielden die vorm tot aan het begin van de zestiende eeuw. Ook de in het brede kader geschilderde vegetatieve decoratie bestaande uit acanthusbladeren en rozetten, alsmede de onnatuurlijk lange ledematen en het lange lichaam zijn kenmerkend voor de in Tsjechië bloeiende late gotiek. Dezelfde ornamentale kenmerken zijn terug te vinden op Tsjechische altaren, waaronder het Sint Jorisaltaar in de Sint Georgebasiliek te Praag en een altaarstuk met Maria in het Praagse Nationaal Museum.

Op zijn borst draagt Sint Joris het wapenschild van de Boheemse stad Zwickau, bestaande uit drie zwemmende witte zwanen op een rood veld.

Vier dezelfde pavesen

In een Zwitserse particuliere collectie bevindt zich een vrijwel identieke pavese als het Delftse exemplaar. Op het schild, dat recentelijk is gerestaureerd en voorzien is van krachtig overkomende temperakleuren, is de tekentechniek minder te herkennen, te meer omdat arceringen ontbreken. Boven Sint Joris hangt een soort guirlande waaraan smalle 'tongen' hangen. Op de achtergrond zijn op regelmatige wijze 'vlammetjes' geschilderd, die als geheel doen denken aan hermelijnenbont. Het harnas is verrijkt met goudranden, maar de drie rozetten in het kader - dat in dit geval geen zwarte, maar een rode binnen- en buitenrand heeft - ontbreken. Anders dan op de pavese van het Legermuseum heeft de draak een staartkrul en zijn de klauwen voorzien van scherpe nagels. De achterzijde is egaal zwart geschilderd met een rode buitenrand.

De Royal Armouries te Leeds heeft een identieke pavese. Het enige verschil is gelegen in de achtergrond dat iets weg heeft van een vaag 'rots- of bergachtig landschap'.

Uit vermoedelijk dezelfde Zwitserse particuliere collectie is de bij de Engelse antiquair Peter Finer in verkoop gegeven pavese, die in één belangrijk detail verschilt van de andere drie: hier

heeft de linkerarm wèl de juiste hand. Op het eerste gezicht lijkt de hand authentiek. Maar bij nadere beschouwing blijkt de hand te zijn overgeschilderd. Overschildering valt trouwens ook elders op de voorstelling op te merken. Wanneer de correctie plaatsvond, is niet bekend. De achterzijde is egaal in een donkere kleur geschilderd zonder motieven en heeft, gezien de restanten, een T-vormige handgreep gehad.

Uit nadere informatie van de twee antiquairs en de restaurator van de pavese is het sterke vermoeden gerezen dat, met uitzondering van de Royal Armouries pavese, de andere drie afkomstig zijn uit een en dezelfde Zwitserse privécollectie. Helaas konden geen gegevens worden verkregen over de herkomstgeschiedenis van de pavesen. De eigenares wenste anoniem te blijven. Van het Engelse schild is echter bekend dat de Royal Armouries het in 1855 verwierf bij veilinghuis Christie and Masson uit de collectie Ralph Bernal.

Gezien de sterke onderlinge gelijkenis komen de vier pavesen waarschijnlijk uit dezelfde werkplaats of in ieder geval uit dezelfde omgeving. In samenhang hiermee is het van belang te vermelden dat het Historische Museum te Wenen twee Sint Jorispavesen heeft die tot dezelfde stijl gerekend mogen worden. Op beide exemplaren is de heilige in dezelfde langgerekte stijl geschilderd, zij het gespiegeld. Die houding doet door de kruiselings staande benen enigszins maniëristisch aan en wijst op invloed van de laatvijftiende-eeuwse Italiaanse Renaissance. De voorstelling is in zekere mate rijker versierd en fijner uitgevoerd. Net als de pavese in Zwitserland particulier bezit bedekken ook hier vlammentongetjes de achtergrond. Het randdecor toont vier uitgewerkte rozetten, terwijl de acanthusbladslingers vervangen zijn door geschubde stroken. Beide pavesen zijn eveneens rond 1480 gedateerd.

Een derde schild in deze stijl bevindt zich in de collectie van het Fitzwilliam Museum in Cambridge.

De stijlovereenkomst tussen de Zwickauer Sint Jorispavesen en die in Wenen doet vermoeden dat ze uit dezelfde omgeving komen. Uit archivalische bron putte Von Schönberg het gegeven dat in 1441 het bestuur van de Boheemse stad Zwickau 40 pavesen bestelde in de nabijgelegen stad Chomutov waar verschillende pavesenmakers hun bedrijf uitoefenden. Van die, in de loop der eeuwen uiteengevallen groep, traceerde Von Schönberg 14 exemplaren en Denkstem vulde dat aantal aan tot 16. Hierbij moet worden opgemerkt dat hij er enkele aan de groep toeschreef op basis van compositie en stijl, en dat de pavese van de Royal Armouries vanwege de laatgotische stijl rond 1470-1475 moet zijn vervaardigd. Het is alleszins aannemelijk dat voor latere opdrachten wederom beroep werd gedaan op de vaardige pavesenmakers in Chomutov. Evenals Zwickau lag deze stad aan dezelfde handelsroute en beide steden onderhielden nauwe contacten. Ook op politiek en religieus gebied was sprake van een goede verstandhouding. Als tweede argument voor de jongere datering voerde Denkstem aan dat de vorm van het wapenschild op de borst van Sint Joris afwijkt van die op de oorspronkelijke groep. Tenslotte is ook het formaat afwijkend. De gemiddelde grootte van de Zwickauer pavesen is 95x50 cm, terwijl die met Sint Joris 128/129x58,5 cm meet.

Sommige pavesen zijn van hoge kwaliteit; het merendeel ligt tussen volkskunst en meesterschap. De Boheemse pavesen zijn vrijwel altijd voorzien van een omkaderde in tempera aangebrachte decoratieve en/of figuratieve voorstelling, al dan niet voorzien van een religieuze spreuk en stadswaapen. De met bladgoud of bladsilver beschilderde exemplaren zijn doorgaans fijner uitgewerkt en verraden de hand van een meesterschilder als het om gezichten gaat. In enkele

gevallen is duidelijk zichtbaar dat het gezicht door een andere schilder is aangebracht. Helaas is in alle gevallen de schilder anoniem.

De 68, eind- vijftiende-eeuwe Weense pavesen zijn allemaal beschilderd in tempera, zilver en luster. Twee exemplaren zijn zelfs bedekt met bladgoud. Opmerkelijk is dat slechts twee pavesen bedekt zijn met leder (perkament) en de rest direct met linnen is overtrokken, hetgeen een aanwijzing is dat deze Weense pavesen niet als wapen bedoeld waren, maar een symbolische functie hadden en gebruikt werden bij 'blijde intochten' en militaire parades die jaarlijks ter meerdere eer en glorie van de stad werden gehouden. De Zwickause groep en die van Klausen, waar ook enkele tientallen exemplaren bewaard zijn gebleven, zouden die functie gehad hebben.

Nederlandse stijlinvloed

Een bijzonder interessante opmerking van Denkstem betreft stijlinvloed vanuit de Nederlanden (Vlaanderen). Vrijwel alle pavesen zijn tussen 1450 en 1500 gedateerd, juist in de periode dat, onder invloed van de Hussitische beweging, werd gebroken met de Bourgondische, overdadig hofcultuur. De kunstbeoefenaars zochten naar nieuwe wegen, wat leidde tot een belangrijke verandering in de ontwikkeling van de Tsjechische schilderstijl. Er kwam vraag naar een beeldtaal die door het gewone volk gemakkelijk werd begrepen; een beeldtaal die dichter bij hen stond. Volgens Denkstem zou het via Duitsland binnengedrongen laatgotische realisme van de Nederlanden - gekenmerkt door gemeenschapszin en emotie - aan die vraag beantwoorden. Denkstem werkte dit gegeven niet verder uit, maar de kunsthistorische consensus is dat de Nederlandse realistische beeldvorming zich toentertijd in Europa sterk liet gelden.

Iconografie Sint Joris

Sint Joris is de meest afgebeelde persoon. Bijna de helft van de in museale en particuliere collecties aanwezige pavesen, draagt zijn beeltenis. Van de 19 Zwickause pavesen zijn zelfs 13 stuks ervan voorzien.

De voorkeur van de Hussitische geloofsstrijders voor Sint Joris is niet verbazingwekkend. Hoewel over de historische achtergrond van Sint Joris (ook wel Georgius genoemd) weinig met zekerheid te zeggen is, ligt zijn herkomst in Palestina waar hij in de stad Lydda begraven zou liggen. Zijn levensverhaal, dat zich tussen 500-530 afspeelt, kent vele varianten maar zij komen allemaal neer op de marteldood vanwege zijn moedige, christelijke geloofsstrijd. Pelgrims en kruisvaarders verbreidden zijn cultus en zo ontstonden vele Jorislegenden. Een daarvan betreft zijn gevecht met de draak - een motief dat in vele oude heiligenverhalen terug te vinden is (zie afbeelding 5). Sint Joris zou in zijn geboortestreek een draak, waaraan kinderen geofferd moesten worden, gedood hebben, waarna het volk zich tot het christendom bekeerde. In de elfde eeuw werd Sint Joris de beschermheilige van de ridders, vooral van de kruisvaarders. Thans is hij dat van de cavalerie en de scouts. Overigens bestrijden in de christelijke legendewereld de aartsengel Michaël en Sint Beatus eveneens de draak.

Sint Joris - zijn kerkelijke feestdag valt op 23 april - is altijd verbeeld als een geharnaste ridder met lans en/of zwaard of met een kruisvaandel, die meestal te paard de draak bevecht.

In de christelijke beeldende kunst is dit ondiep het symbool van heidendom en meer in het algemeen van de zonde en het kwaad, vooral in de Middeleeuwen. Het is een geliefd motief en het dier wordt vaak vereenzelvigd met de duivel: de vuur en rook spuwende muil is het gangbare beeld van de hel. De draak is als symbool van het overwonnen kwaad vaak aan of onder de voet van de heilige voorgesteld.

Op de pavesen komt zijn beeltenis in enkele varianten voor, maar de heilige is steeds ten voeten uit geschilderd, geharnast met of zonder helm, met open of gesloten vizier, gewapend met

zwaard en/of lans en de draak dodend. Het meer gangbare beeld van Sint Joris te paard komt niet voor op pavesen.

Op een pavese in de collectie van de Hermitage in Sint Petersburg staat de in een gotisch harnas gestoken drakendoder nog eens gehuld in een lange mantel tegen een witte achtergrond die is voorzien van rode sterren, hetgeen doet denken aan de hermelijnen achtergrond van de eerder besproken pavese uit Zwitsers particulier bezit. De in zilver en zwart geschilderde heilige draagt bovendien een nimbus en een band met een rozet om zijn voorhoofd. Zijn linkerhand grijpt in de hals van de aan zijn voeten liggende draak, terwijl hij met zijn rechter het ondiep met zijn zwaard doorsteekt. De brede handversiering toont in de hoeken de Boheemse leeuw, en aan de bovenzijde is het stadswapen van Enns aangebracht.

Een bijzonder mooie voorstelling is de in tempera, bladgoud en luster geschilderde Sint Joris in de collectie van het Historisches Museum der Stadt Wien. De met gespreide benen over de draak staande heilige doorboort het dier met een lans. Hij draagt geen helm, zodat te zien is dat zijn lange golvende haar is versierd met een hoofdband met diadeem. Opvallend is het bijzonder fijn geschilderde gezicht, dat duidelijk van andere hand is dan de rest van de schildering. De omkadering omvat een brede band die opgevuld is met sierlijke bladmotieven.

Het Boheemse type

De Sint Jorispavese behoort tot het Boheemse dekkings- of verdedigingsschildtype, dat zich door zijn omvang en uiterlijk onderscheidt van andere schilden. Hij is nagenoeg rechthoekig, licht convex, wordt naar beneden toe enigszins smaller en heeft ronde hoeken. Een opvallend kenmerk is de naar buitenspringende middenrib die naar boven toe versmalt en eindigt in een karakteristiek bek- of neusvormig uitsteeksel. De schilden zijn altijd samengesteld uit drie bolle planken, waarvan de middelste (de middenrib) rechthoekig of gerond is en naar buiten springt. De planken worden door middel van nagels of ijzeren krammen, houten pennen en lijm bijeengehouden. Als meest geschikt materiaal dienden taaie, maar lichte houtsoorten zoals essen-, linden- en populierenhout. Ter versteviging zijn de pauwen aan weerszijden overtrokken met een grof weefsel van vlasdraad en vervolgens met leder. In enkele gevallen is de gehele voorzijde nog eens overtrokken met linnen. Aan de achterzijde zijn ijzeren beugels of klampen aangebracht ter bevestiging van lederen riemen die het mogelijk maken het schild op de rug te dragen. De van twee lussen voorziene, verticale uitholling diende om er een puntige stok in te plaatsen om de pavese in de grond te kunnen vastzetten. De zich in het midden bevindende handgrepen waren meestal H- of T-vormig en vervaardigd van gewrongen leder of van touw.

De voorzijde is altijd voorzien van een figuratieve of ornamentale decoratie, geschilderd in tempera op een krijtlaag en afgedekt met vernis. De achterzijde is doorgaans egaal bruin geverfd en soms voorzien van een zwarte of rode rand.

Niet duidelijk is waar de rechthoekige vorm met middengraat en 'bek' vandaan komt. De pavesen elders in Europa waren vliegervormig of rechthoekig en bovendien glad. Denkstem neemt aan dat de herkomst moet liggen in Litouwen, zich baserend op lakzegels uit die contreien waarop dit schildtype voorkomt.

Uit de bewaard gebleven pavesen blijkt dat de afmetingen weliswaar uiteenlopen, maar dat er drie formaten aan te duiden zijn. Het uitgangspunt is dat, wil de pavese functioneel zijn, hij vrijwel het gehele lichaam - tenminste in geknielde houding - moet afdekken. Dat houdt in dat de hoogte moet liggen tussen 120-140 cm en de breedte tussen 40-60 cm. Deze aanname wordt bevestigd door de 68 Weense pavesen, die gemiddeld 120x60 cm meten. De Delftse pavese met zijn hoogte van 128-129 cm en breedte van 58,5 cm komt daarmee eveneens overeen.

Maar er zijn ook kleinere pavesen bekend, zoals de Zwickauser groep, waarvan het gemiddelde schildformaat 95x50 cm bedraagt. De Zwitserse auteur Wegeli onderscheidt op basis van de pavesencollectie in het Wapenmuseum te Bern drie formaten: de kleine pavese van 102-112 cm hoog, de medium pavese van 145-152 cm, en het grote standschild of stormwand van 192 cm en hoger. Ook de vroegere conservator van het Legermuseum, R.B.F. van der Sloot, maakte onderscheid in drie overeenkomende afmetingen.

Net als elders in Europa leidde ook in Bohemen de ontwikkeling van het middeleeuwse leger tot onderscheid tussen cavalerie- en infanterieschilden. In de Tsjechische feodale samenleving werd het ruiterschild een symbool van de adel, terwijl het schild van de voetsoldaat tot de uitrusting hoorde van de stedeling en plattelander. Dit gegeven zou niet alleen gevolgen hebben gehad voor de schildgrootte, maar ook voor de vorm en decoratie.

Voor ruiters werd het schild kleiner, dus handzamer, en zelfs overbodig toen ridders harnassen gingen dragen. Alleen ten behoeve van toernooien bleven rechthoekige schilden bestaan.

Daarentegen werd het schild voor de voetsoldaat groter en nam in betekenis toe als verdedigingswapen, aanvankelijk ook tegen vuurwapens. Het infanterieschild ontwikkelde zich tot een geheel eigen vorm en omvang. De ontwikkeling van de Boheemse pavese houdt verband met de Hussitische revolutie en wijze van vijftiende-eeuwse oorlogvoering. De kwaliteit getuigt van gedegen vakmanschap en de decoraties van artistiek kunnen.

Pavesenmakers en paveseproductie

Denkstein geeft aan dat schildenmakers in Praag vanaf de dertiende eeuw tot aan het begin van de zestiende eeuw een zelfstandige groep ambachtslieden vormden en verenigd waren in het Sint Lucasgilde. Tot dit gilde behoorden ook andere kunstambachten zoals glazeniers, boekbinders, boekverluchtigers, houtsnijders, goudbewerkers en kunstschilders. Volgens de hem onderzochte gildebrieven en -rekeningen beschilderden de schildermakers zelf de voorkant van de pavesen en gold de regel dat het inhuren van kunstschilders verboden was. Dat die regel stelselmatig overtreden werd, blijkt uit de gildeboeken. Ook de verkooppunten, zich beperkend tot de werkplaats en vaste marktplaats, stonden duidelijk omschreven. Toen op een gegeven moment de overtredingen meer regel dan uitzondering werden en de spanningen hoog opliepen, scheidden de overtredende schildermakers zich tijdelijk van het Sint Lucasgilde af.

Het aanzien van de pavesenmakers was hoog, blijkens de door de vorsten Karel IV en Wenceslas IV uitgevaardigde decreten en privileges. Zij kregen de verplichting opgelegd jaarlijks één of meer hoogwaardige pavesen tot meerdere eer en glorie van de stad aan het stadsbestuur te schenken. Schildermakers hadden een goed inkomen, zo goed dat ze hun kapitaal ook investeerden in huizen en in de handel. De prijs van een gedoeerde en degelijke pavese was hoog, zeker wanneer het beschilderd was met het kostbare bladzilver.

Ontstaan en militair gebruik

De consensus onder de wapenhistorici is dat de pavese in het dertiende-eeuwse Italië ontstond, maar over zijn uiterlijk is weinig met zekerheid te zeggen. Middeleeuws beeldmateriaal laat zien dat het Italiaanse schild tussen 1100 en 1500 zowel vliegervormig, gerekt ovaal als rechthoekig was en dat er geen voorbeeld is van het rechthoekige Boheemse vormtype. Dit duidt erop dat de Boheemse pavese zich tot een geheel eigen vorm en uiterlijk heeft ontwikkeld en alleen overeenkomt in afmeting en gebruik. De Italiaanse pavese ontstond tussen 1200-1400 toen in Italië de overgang plaatsvond van de feodale naar de ambtelijke staat. De eeuwenoude feodaliteit die afhankelijk was van agrarische productie zonder veel geldbeheer, werd bedreigd door de toenemende macht en rijkdom van de opkomende steden waar huisnijverheid, handel en geld een

andere bestuursvorm eisten. Vorsten en steden (lees: kooplieden en rijke burgerij) kwamen tegenover elkaar te staan, wat ten koste ging van de traditionele verhoudingen tussen heren en vazallen. Mensen van burgerlijke afkomst kregen leidende functies in financieel beheer en rechtspraak. Dat wil niet zeggen dat het feodale systeem meteen verdween, wel dat de rol van de adel veranderde. Die belangenverschillen leidden tot spanning en strijd. Uit zelfbehoud formeerden de stedelijke machthebbers legers, die de stad en haar bewoners moesten beschermen tegen eventuele aanvallen van feodale troepen.

Hoe die stedelijke troepen samengesteld en bewapend waren, leren Florentijnse militair-historische archiefstukken, waaruit opgemaakt kan worden dat de opbouw bestond uit ruiters, boogschutters, kruisboogschutters, pavesedragers en slingeraars.

De belangrijkste verdedigingstactiek was het rond de stad formeren van aaneengesloten pavesedragers en kruisboogschutters, die aldus een extra buffer vormden. Denkstem vermoedt dat deze tactiek door Italiaanse kruisvaarders was afgekeken van het Byzantijnse leger, waarin de voetsoldaten zowel een defensieve als offensieve functie hadden. De ruggengraat van de stadslegers was de infanterie, die gedurende de roerige tijd van én politieke strijd tussen aanhangers van de paus en de keizer én klassenstrijd tussen feodale aristocratie en kooplieden, versterkt moest worden.

Pavesedragers namen een belangrijke plaats in. Gemiddeld telde een stadsleger vijf maal zoveel infanteristen als cavaleristen. Pavesedragers vormden met de handboogen kruisboogschutters een militaire eenheid, waarbij de combinatie van wapengebruik van wezenlijk belang was. Tijdens het optrekken in colonne en het vechten in formatie gaven zij elkaar dekking. Boogschutters hadden immers beide handen nodig voor het aanleggen en spannen van hun wapens. Omgekeerd kregen de voor de korte afstand gevechten ingezette pavesedragers, die slechts bewapend waren met een stokwapen, dekking door de boogen kruisboogschutters. Pavesedragers boden ook beschutting bij het hergroeperen van uiteengeslagen ruiters door in een gesloten formatie te gaan staan en zodoende een 'ondoordringbare' muur te vormen. Volgens de genoemde militaire archiefstukken waren pavesedragers gebonden aan duidelijke reglementen over de strategische posities bij verplaatsing van troepen en in gevechtshandelingen.

Toen naast de uit de burgerij gerekruteerde kruisboogschutters ook huursoldaten ingezet werden, verbreidde deze vechttechniek en wapengebruik zich van Italië over West- en Midden-Europa uit.

In de vijftiende-eeuwse Hussietenoorlogen (1419-1436) kreeg het gebruik van pavesen een nieuwe impuls. Volgens Denkstem hadden de Tsjechische huurlingen het afgekeken van de Italianen bij wie ze in dienst waren geweest. Hij wijst daarbij op de huurlegers die met koning Jan van Luxemburg optrokken tijdens diens militaire expedities door Italië. Tijdens de slag bij Crécy vochten de Tsjechische soldaten zij aan zij met Genuese kruisboogschutters en pavesedragers. De Tsjechen konden derhalve de effectiviteit van de samenwerking van kruisboogschutters en pavesedragers grondig observeren en die ervaring meenemen naar hun vaderland. Het Hussitische leger, dat een godsdienstige en nationalistische strijd in Bohemen en Moravië voerde, maakte van deze tactiek op grote schaal gebruik.

Uit verstrekte gegevens in vijftiende-eeuwse Hussitische stadsrekeningen en literaire bronnen leidde Denkstem af dat de Hussitische legers opgebouwd waren uit honderden voetsoldaten en tientallen ruiters en wagens. De kracht van de aanvals- en verdedigingstactiek was gebaseerd op zogeheten wagenburchten. Deze mobiele forten of rondtrekkende versterkte legerkampen waren opgebouwd uit wagenenheden die als aaneengesloten formaties opereerden. De in slagorde opgestelde karren boden niet alleen bescherming tegen de vijandelijke cavalerie, maar dienden

tevens als uitvalsbasis. Iedere wageneenheid telde achttien soldaten, bestaande uit dertien scherpschutters, vier pavesedragers en een wagenmenner. Dit was anders dan bij de Italiaanse infanterie waar het aantal schutters en dragers gelijk was. De pavesedragers formeerden met hun circa 120-130 cm hoge schilden mobiele wanden, waarachter scherpschutters, hellebaardiers en vaandeldragers werden gestationeerd. Zij gaven dekking aan de frontsoldaten en de flanken bij strijd en colonne. De grootste, nauwelijks hanteerbare circa 180 cm hoge pavesen of standschilden werden aaneengesloten vóór de wagens geplaatst. Het belang van pavesedragers blijkt uit hun betere betaling, dat het dubbele was van kruisboogschutters.

Het nut van pavesen blijkt onder meer uit de aanwezigheid van tientallen exemplaren in het Weens historisch museum. Het centraal gelegen Wenen, de residentie van de Duitse keizers en bisschoppen, lag midden in het strijdgewoel en was genoodzaakt haar leger te versterken en het wapenarsenaal uit te breiden. Een andere aanwijzing vormt de loftrumpet die de keizer van het heilig roomse rijk, Maximiliaan I (1459-1519), erover stak in zijn autobiografie *Der Weisskunig* (1500).

Benaming en herkomst

De reputatie van de pavese is feitelijk te danken aan de Hussietenstrijd, maar het schildtype zelf is van oudere datum. Uit bovenstaande kan worden afgeleid dat pauwen al in de dertiende eeuw werden ingezet bij veldslagen en belegeringen en mogelijk ook dienden als extra verschansing van oorlogsschepen. Dit laatste lijkt bevestigd te worden door Gentse stadsrekeningen uit circa 1336, waarin gesproken wordt van X taersden al nieuwe ghemaect ten orboren ende deffencie tjeghen de vianden ter zee te trechene. In ieder geval was vóór 1400 reeds sprake van de schildbenamingen 'pavese' en 'tartsche'.

In de vakliteratuur zijn 'pavese' en de Duitse term Tartsche de militair-technische vaktermen waarmee een groot ovaal of rechthoekig, vijftiende-eeuws schild wordt bedoeld, dat als verdedigingswapen bij voetsoldaten in grote delen van Europa in gebruik was. Over de herkomst van het begrip bestond onder filologen en etymologen aanvankelijk geen eensluidende mening. De oorsprong kon liggen in Italië, Tsjechië, Arabië en zelfs bij de Kelten. Denkstem bewerkstelligde door zijn pavese-onderzoek een consensus. De term 'pavese' zou een verbastering zijn van het dertiende-eeuwse, Italiaanse woord 'pavèse' dat letterlijk 'schild afkomstig uit Pavia' zou betekenen. Deze Noord-Italiaanse stad genoot in de Middeleeuwen bekendheid als centrum van wapenijverheid. Maar pavese zou ook afgeleid kunnen zijn van het Latijnse pavesium of pavensis, dat 'schild-van-grote-omvang' betekent. De vroegste aanwijzing is de munitie-inventaris van het Italiaanse kasteel Vercelli, dat op ongeveer 50 km afstand ten westen van Pavia lag, en waarin sprake is van 'pavexios viginti quinque' (45 pavesen). De inventaris is opgemaakt op 10 februari 1346. De term dateert derhalve al van voor dat jaar. Maar het Italiaans kent twee alternatieve benamingen voor pavèse, te weten tavolaccio dat op zijn beurt taalovereenkomst vertoont met het Spaanse talvas, en targone dat weer overeenkomt met het Franse targhe, het Engelse target en het Duitse Tartsche. Dit gegeven vormt in ieder geval een aanwijzing dat de pavese als afzonderlijk schildtype en onder een eigen benaming in grote delen van West-Europa bekend was, ook in de Nederlanden. Dit laatste blijkt uit de eerder genoemde Gentse stadsrekening uit circa 1336, waarin sprake is van taerge, targie, tarche, tartz en dergelijke. Zo staat er onder meer opgetekend dat in oorloghe draghen sie grote taertsen, die al hoor lijf bedect en taertsen ende stilden.

Niet helder is hoe en wanneer het begrip 'pavese' verspreid is over Europa. Denksteins theorie is dat met het in dienst treden van Italiaanse huursoldaten, met name de veelgeprezen Genuese

kruisboogschutters en pavesedragers, bij West-Europese machtshebbers in de veertiende eeuw, de term als vanzelf de talen binnendrong. Zo zouden de Fransen het de naam pavois, de Engelsen pavis, de Spanjaarden pauw en de Portugezen pavez hebben gegeven.

Gedurende de Hussietenstrijd zou het gebruik van de pavese en daarmee zijn benaming vanuit Tsjechië overgewaaid zijn naar Duitsland, Tirol, Oostenrijk, Hongarije, Roemenië, Polen en Litouwen. In Duitsland zou naast het al bestaande Tartsche of Setztartsche (niet te verwarren met de zware, bijna twee meter hoge, en van kijk- en schietgaten voorziene Setzschilden of standschilden die aaneengesloten in de grond werden vastgezet en als buffer dienden) in de vijftiende eeuw ook de benaming Pavese gangbaar worden. Denkstem zegt in die theorie gesteund te zijn door historici en militair-historici, maar de pavese verspreidde zich niet over alle gebieden. De Zwitsers maakten er bijvoorbeeld geen gebruik van, hoewel hun legers toch voornamelijk uit voetsoldaten bestonden. In Frankrijk kwamen pavesen weinig voor. De Franse term pavois (of pavesché) is trouwens misleidend. Het is niet altijd identiek aan een groot houten schild voor voetsoldaten en had hoogstwaarschijnlijk een ruimere betekenis, want ook ijzeren schilden hadden die benaming. Maar pavesen waren er in de veertiende eeuw wel bekend. Dat blijkt niet alleen uit zijn (schaarse) voorkomen in Frans middeleeuws beeldmateriaal, maar ook uit het gebruik ervan door Italiaanse huursoldaten die gedurende de 100-jarige oorlog tussen Frankrijk en Engeland (circa 1450-1550) werden ingezet.

In de Zuidelijke Nederlanden waren het de door de Franse koning Filips IV de Schone ingehuurde Genuese huurlingen die de pavese introduceerden in de Guldensporenslag. De opstandige Vlamingen waren voornamelijk bewapend met lange speren en kruisbogen, terwijl hun tegenstanders - die in de minderheid waren - werden beschermd door grote schilden. Op basis van deze ervaring formeerde Vlaanderen met kruisboogschutters volwaardige stadslegers. Het geeft er alleszins blijk van dat met het inzetten van kruisboogschutters de verspreiding van de pavesen in de veertiende eeuw aanvang nam.

In theorie zou het begrip 'pavese' reeds in vijftiende eeuw in zowel West- als MiddenEuropa ingeburgerd kunnen zijn geraakt. Voor het westen zijn daar geen afdoende bewijzen voor te geven. Dat ligt anders bij het Boheemse type. In een uit 1441 daterende stadsrekening betreffende de bestelling van 40 pavesen door de Boheemse stad Zwickau staat het oud-Tsjechische woord 'payssin' opgenomen, dat taalverwantschap vertoont met 'pavese'.

Op basis van deze bevindingen kunnen de volgende conclusies worden getrokken: De benaming pavese vindt haar oorsprong in Italië, waar het ontleend is aan de stad Pavia.

De pavese was in algemeen militair gebruik bij Noord-Italiaanse stadslegers in het midden van de dertiende eeuw. De steden organiseerden hun militaire verdediging en bouwden die voornamelijk op uit infanteristen. Essentieel was de tactische samenwerking tussen boogschutters en pavesedragers. De voren van het Italiaanse schild was soms rechthoekig, maar gewoonlijk vliegervormig of ovaal. De buitenzijde was vlak, zonder middengraat.

In de veertiende eeuw verspreidden pavesen zich, dankzij de introductie van Italiaanse huursoldaten, over verschillende Europese legers, eerst naar Frankrijk en Engeland, als reactie op toenemende inzet van boogschutters. In Frankrijk ontwikkelde zich een rechthoekige pavese (plat zonder middengraat), maar de traditionele vliegervormige of hartvormige schilden bleven bestaan en kregen een duidelijke middengraat zonder bekvormig uiteinde.

Via West-Europa verspreidde de pavese zich - onder invloed van huurlingen in de Nederlanden - naar Noord-Europa. In Midden-Europa kwam de pavese op grote schaal in gebruik, maar alleen in de vijftiende eeuw. In Duitsland gebeurde dat eerder, aan het eind van de dertiende eeuw toen de Duitsers het grote Setzschild ter bescherming van boogschutters introduceerden.

De lichtere Duitse schilden kwamen onder de benamingen 'Tartsche' en 'Pavese' vrijwel gelijktijdig voor. De effectiviteit ervan gedurende de vijftiende-eeuwse Hussietenoorlog leidde tot snelle verbreiding over Oostenrijk en Hongarije. De omringende landen namen de Boheemse wapens en wapentechnieken over.

De oorsprong van de Boheemse pavese ligt vermoedelijk in Slavisch gebied: Litouwen en Massurië. Als bewijs dienen dertiende-eeuwse zegels waarop rechthoekige pavesen, gedragen door ruiters, met middengraat te zien zijn. In Bohemen kregen ze een naar beneden toe lopende, lichte versmalling en een uitspringende bek aan de top.

Handel en wandel

De oudste bron die wijst op handel is de pavese uit Zwickau in de collectie van het Armeria Reale te Turijn. Het schild komt uit het bezit van de Pruisische prins Carl die het in 1843 aan koning Alberto Carlo schonk.

De Royal Armouries in Leeds (voorheen in de Tower, Londen) en het Koninklijk Legermuseum te Brussel kochten in 1855 een pavese bij het eerder genoemde veilinghuis Christie and Masson te Londen. In de desbetreffende veilingcatalogus staan overigens geen andere Zwickaue pavesen genoemd. Aangenomen wordt dat pavesen toentertijd voor het eerst in de publieke belangstelling kwamen te staan. Het is niet ondenkbaar dat toen ook elders in Europa (Zwickause) pavesen in de handel terecht zijn gekomen. In ieder geval bevinden zich thans exemplaren in musea die uit diverse particuliere collecties afkomstig zijn, terwijl er nog een aantal in particuliere handen is. In de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw boden gerenommeerde veilinghuizen als Sotheby's en Christie's 'pavesen' aan.

In 1986 trokken pavesen de schijnwerpers naar zich toe op de in dat jaar gehouden overzichtstentoonstelling Wehrhafte Stadt. Das Wiener Burgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert in het Historisches Museum der Stadt Wien. In de toen verschenen catalogus zijn maar liefst 68 exemplaren opgenomen en afgebeeld waarvan een groot aantal in kleur.

In het begin van de jaren negentig kwamen enkele pavesen uit privé-verzameling op kunst- en antiekmarkten terecht. Het is niet ondenkbaar dat de Weense tentoonstelling daartoe de aanleiding was. De pavesen kregen zo een cultuur-historische meerwaarde die de aandacht trok van verzamelaars en militair-historische deskundigen. Een gevolg zou geweest kunnen zijn dat particuliere eigenaren pavesen op de markt brachten in de veronderstelling te kunnen profiteren van de toenemende vraag. Het is - in het algemeen gesproken - niet ongevoel dat exposities invloed uitoefenen op de door kunst- en antiekwereld bepaalde marktwaarde. De in de jaren negentig aangeboden pavesen kwamen voornamelijk uit een Zwitserse particuliere collectie, waarvan overigens de eigenaar kort daarvoor overleden was en wiens weduwe een aantal schilden afstootte.

Van die collectie staat vast dat enkele pavesen in verkoop zijn gegeven bij de Engelse wapen- en wapenrustingantiquair Peter Finer en twee exemplaren - heel recent in november 1999 - bij de Duitse antiquair Hermann Historica. Finer bood enkele schilden in het voorjaar van 1999 aan op de TEFAF te Maastricht. Eén exemplaar betrof het Sint Jorisschild met het stadswapen van Zwickau, daterend uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het Legermuseum toonde aanvankelijk belangstelling. Bij nader onderzoek bleken er nog drie identieke schilden te bestaan waarvan er twee uit dezelfde particuliere collectie bleken te komen. Het vierde exemplaar is in bezit van de Royal Armouries te Leeds.

Literatuur

- Bielz, Die Hermannstädter Tartschen (Hermannstadt 1933).
- Denkstem, V., Die Zwickauer Pauwen böhmischen Ursprungs, Sächsische Heimatblätter, 1958, no 9.
- Denkstem, V , Pavises of the Bohemian type I. Contribution to the history of the Hussite military tradition, its dissemination and influence in the 15th century), Sborník Národního Musea v Praze. Rada A, Historie Svazek XVI (1962) 185-228.
- Denkstem, V , Pavises of the Bohemian type II. The origine and development of pavises in pre-Hussite Europe, Sborník Národního musea v Praze. RadaA, Historie XVIII (1964) 107-194.
- Denkstem, V., Pavises of the Bohemian type III. Pavises in Czech historical sources, Sborník Národního musea v Praze. Rad A, Historie XIX (1965) 1-202.
- Duriegl, G., tentoonstellingscatalogus Wehrhafte Stadt. Das Wiener Bürgerfiche Zeughaus im 15. Und 16. Jahrhundert (Historisches Museum der Stad Wien 1986).
- Gibson, G., The pavise in medieval Europe, Journal of the Society of Archer-Antiquaries 21 (1978)24-26.
- Kienbusch, C.O. von, The Kretschmar von Kienbusch Collection of Armor and Arms (New Jersey 1963).
- Lenz, E. von, Mitteilungen aus der Renaissance-Abteilung der Kaiserlichen Eremitage zu St. Petersburg, IV Pavesen und Tartschen aus dem XV. Jahrhundert, ZHWK II Band (1900-1902)224-231.
- Nickel, Der mittelalterliche Reiterschild des Abendlanders, Berlin 1948 (dissertatie).
- Nicoffe, D., Medieval warfare source book. Volume I: warfare in western Christendom (London 1996) 153, 168, 185-186 en 211.
- Schönberg, A.D. von, Setzschilder der Stadt Zwickau aus der Werkstatt eines Schildmachers von Komotau 1441, Zeitschrift für Historische Waffenkunde (ZHWK) VIII Band (1943-1944) 45-56.
- Singer, E., Die Setztartschen des Wiener Bürgerlichen Zeughauses. Geschichte, Bedeutung, Konservierung, Studien 79/80 aus dem Historischen Museum der Stadt Wien, hrsg. Von R. Waissenberger, Wiener Schriften Heft 44 (Wien-Munthm 1980) 63-90.
- Sloot, R.B.F. van der, Middeleeuws wapentuig (Bussum 1964) 39-40.
- Trapp, O., Klausener Tartschen, ZHWK X11 Band 3 (1929-1931) 156-166.
- E. Verwijs en J. Verdam, Middeleeuwsnederlandsch woordenboek, Zedelgem 1990 e.v.
- Wegeli, R., Inventar der Waffensammlung des Bernischen historischen Museums in Bern, I. Schutz Waffen (Bern 1920) 3 e.v.
- Wilson, G., Pavises in England, Royal Armouries Yearbook 2 (1997) 53-54.

Bijlage

Aantal bekende Boheemse pauwen, hun verblijfplaats en inventarisnummer ontleend aan Denkstem en Von Schönberg met een aanvulling van de auteur.

Locatie	aantal
Praag, Nationaal Museum	16
Berlijn, Museum für Germanische Geschichte	1
Brussel, Koninklijk Legermuseum	1
Zwickau, Städtliches Museum	4
Coburg, Veste Coburg	1
Dresden, Historischer Museum	2
Enns, Museum Enns (Oostenrijk)	2
Greiz, Museum zu Hohemleiben	1
Petersburg, Hermitage	2
Leeds, Royal Armcuries	2
Londen, Wallace Collection	1
New York, Metropolitan Museum of Art	1
Philadelphia, Philadelphia Museum of Art *	3
Parijs, Musée Cluny	3
Parijs, Musée de l'Armée	1
Turijn, Armeria (Reale)	1
Warschau, Poolse Legermuseum	2
Zwitserland, kanton Yperdon, part.coll.	1
Londen, antiquair Peter Finer	1
Delft, Legermuseum	1 +
totaal	46

* The Kretschmar von Kienbusch Collection of Armor and Arms

Von Schönberg noemt ook nog mogelijk aanwezige exemplaren in de Wallace Collection, en de collecties van Sir Edward Barry, de Lords Zouche en Mr Godfrey Williams.